

پرورش هوش اخلاقی کودکان بر اساس روایات معتبر

جعفر نامور^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۷/۲۴

مسعود اذربایجانی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۹/۶

حمید رفیعی هنر^۳

علی حسینی زاده ده آبادی^۴

چکیده

یکی از موضوعات جدید که در حوزه اخلاق مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است هوش اخلاقی است، بر اساس دیدگاه بوربا، هوش اخلاقی توان تشخیص درست از نادرست است، یعنی داشتن اعتقادات اخلاقی محکم و عمل کردن بر طبق آنها به گونه‌ای که شخص رفتاری درست و محترمانه داشته باشد. این پژوهش با هدف بررسی شیوه‌های پرورش هوش اخلاقی کودکان بر اساس روایات معتبر است. این پژوهش با استفاده از احادیث کتب معتبر حدیثی و با روش تحلیل محتوای کیفی و از طریق کدگذاری باز، محوری و انتخابی صورت گرفت. نتایج بررسی‌ها نشان داد که بر اساس روایات معتبر، چهار عامل در پرورش هوش اخلاقی کودکان نقش مهمی دارند که عبارت‌اند از: الف: زمینه‌سازی مانند انتخاب همسر مناسب، تغذیه و پاک‌ی نسل. ب: آموزش مانند آموزش توحید و آموزش نماز. ج: شیوه آموزش و پرورش مانند آموزش با مهربانی، تکریم کودک، عفو و گذشت، تکلیف در حد توان و مرحله‌ای کردن آموزش. د: توجه به پیامدها مانند آثار محبت، آثار شاد کردن و آثار کمک به فرزندان. علاوه بر آن شیوه‌هایی وجود دارد که بواسطه آن می‌توان مولفه‌های هوش اخلاقی را که خویش‌تن‌داری، صداقت، پای‌بندی به تعهدات، شکر، مهربانی و احترام می‌باشد در دوره اول و دوم کودکی آموزش و پرورش داد.

کلید واژه‌ها: اخلاق، هوش، کودک، پرورش هوش اخلاقی

^۱عضو هیات علمی دانشگاه محقق اردبیلی

^۲استاد تمام گروه روان‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

^۳هیات علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

^۴عضو هیات علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

انسان‌ها از گذشته بسیار دور به دنبال این بودند که جنبه‌های ناشناخته خود را بشناسند. و این امر باعث شده است که جنبه‌های مختلف را اعم از اجتماعی، معنوی، اخلاقی و روانی مورد بررسی قرار دهد. از جمله موضوعی که در روان‌شناسی مورد توجه واقع شده هوش است. بحث اخلاق هم جایگاه ویژه‌ای در علوم انسانی دارد. در زمینه ارتباط هوش و اخلاق نیز اگر هوش را ظرفیت سازگاری با موقعیت جدید قلمداد کنیم، اخلاق ظرفیت سازماندهی به آن موقعیت خواهد بود؛ چرا که مفاهیم اخلاقی توصیف‌کننده اعتقادات و ارزشهای هدایت‌گر افراد در تصمیم‌گیری‌هایشان است. (بربا، ۱۳۹۵، ص ۷)

یکی از مسائلی که امروزه در حوزه اخلاق مورد توجه قرار گرفته است، هوش اخلاقی می‌باشد، بر اساس دیدگاه بربا هوش اخلاقی به معنای توانمندی انسان در تشخیص درست از نادرست است؛ یعنی شخص اعتقادات محکم در زمینه مسائل اخلاقی داشته باشد و بر اساس آن هم عمل کرده باشد، تا در برخورد با افراد، رفتاری شایسته و محترمانه از خود نشان دهد (همان، ص ۱۷). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های هوش اخلاقی این است که با افزایش سن انسان، تغییر می‌کند و در زمان تولد شکل نمی‌گیرد. شخص در مسیر رشد و تکامل خود از والدین و اطرافیان تاثیر می‌گیرد. حتی همین آموخته‌ها پایه و اساس توانایی‌های اخلاقی فرد در ادامه زندگی خواهد بود (لنیک و کیل، ۱۳۹۱، ص ۸۲). پس می‌توان گفت که دوران کودکی مهم‌ترین دوران زندگی فرد است و پایه و اساس صفات و ویژگی‌های دوران بعدی در آن شکل می‌گیرد. پس بهترین زمان برای شروع پرورش هوش اخلاقی، دوران کودکی است.

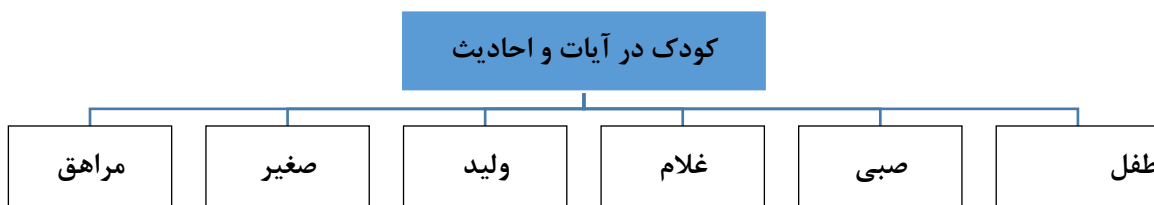
با توجه به اینکه بیشتر تحقیقات انجام‌گرفته در مورد هوش اخلاقی و روش‌های پرورش آن توسط روان‌شناسان غربی صورت گرفته است، و برخی از پژوهشگران داخلی هم که به این موضوع پرداخته‌اند، بیشتر پژوهش‌های تطبیقی انجام داده‌اند، یا به ترجمه کتاب‌ها و مقالات در این حوزه بسنده کرده‌اند، و به ندرت و به صورت محدود این موضوع را از نگاه دینی بررسی کرده‌اند؛ بنابراین با توجه به اهمیت موضوع و قرابت موضوعی آن با تعالیم انسان‌ساز اسلام در حوزه اخلاقیات، در این مقاله، پرورش هوش اخلاقی کودکان بر اساس روایات معتبر مورد بررسی قرار گرفته است. در این مقاله محقق به دنبال پاسخ این سوال است که بر اساس روایات معتبر چه شیوه‌هایی برای پرورش هوش اخلاقی کودکان موثر می‌باشد؟

۲. مفهوم کودک

در این بحث، مفهوم کودک بر اساس آموزه‌های دینی بررسی می‌شود.

۱-۲ مفهوم کودک در آیات و روایات

در این بحث، واژه‌هایی که برای کودک در آیات و احادیث به کار رفته است، بررسی می‌شود:

نمودار شماره ۱؛ واژگان به کار رفته برای کودک در آیات قرآن و احادیث

۱-۱-۲ طفل

واژه «طفل» در برخی از آیات قرآن کریم صریحا به کار برده شده است. در برخی از آیات طفل به کودکی اطلاق شده است که تازه به دنیا آمده است (غافر (۴۰): ۶۷) و در برخی از آیات منظور از طفل، کودکی است که به حد بلوغ نرسیده باشد یا کودکی که هنوز شهوت در او ظاهر نشده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۱۵۷).

کلمه «طفل» در برخی از روایات به کودکان تا یک سالگی اطلاق می‌شود (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۴۴۷). در برخی دیگر منظور، کودکی است که هنوز صحبت نمی‌کند (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۵۸۴).

۲-۱-۲ صبی

این کلمه در آیات ۱۲ و ۲۹ سوره مریم بیان شده است در آیه ۱۲ منظور از «صبی» کودک خردسالی می‌باشد که به سن بلوغ نرسیده است و در آیه ۲۹ منظور از «صبی» کودکی است که تازه به دنیا آمده است و در گهواره است و قدرت سخن ندارد.

۳-۱-۲ غلام

یکی دیگر از کلماتی که مرتبط با کودک است کلمه «غلام» است. این کلمه شش مرتبه در قرآن به کار رفته است. در آیه ۱۹ سوره یوسف منظور از غلام پسر بچه‌ای است که سن کمی دارد و نیازمند مراقبت اطرافیان می‌باشد. و در روایات متعدد نیز این واژه برای کودک به کار برده شده است.

۴-۱-۲ ولید

این واژه در سوره شعراء آمد است و به سن کودک تا بلوغ اشاره دارد. در برخی تفاسیر آمده است که حضرت موسی علیه السلام سی سال در میان فرعونیان زندگی کرد و در سن دوازده سالگی قبطی را کشت و از ابن عباس نقل شده است که هیجده سال نزد فرعون بوده است.

۲-۱-۵. صغیر

یکی دیگر از کلماتی که در آیات و روایات برای واژه کودک به کار برده شده است کلمه «صغیر» است. در برخی کتب لغت عربی کلمه «صغیر» مترادف با «صبی» در نظر گرفته شده است.

۲-۱-۶. مرافق

از دیدگاه لغویین منظور از مرافق کودکی است که به بلوغ نزدیک شده است. در لسان العرب آمده است که؛ کودک ده - یازده ساله را مرافق گویند.

۳. دوره‌های رشد کودک در اسلام

رشد فرآیند کلی است که از قبل از تولد آغاز می‌شود و در همه دوره‌های زندگی جریان دارد. روان‌شناسان تعریف‌های مختلفی از رشد بیان کرده‌اند ولی بر اساس آموزه‌های اسلامی رشد عبارت است از؛ تغییراتی مستمر و فراگیر در قابلیت‌ها، رفتارها، توانایی‌ها و ساختار روانی فرد است که عواملی از قبیل محیط و امثال آن بر آن تأثیر می‌گذارد (شجاعی، ۱۳۹۷، ص ۱۴۳). به طور کلی در آموزه‌های اسلامی هفت دوره برای رشد مطرح می‌کنند که عبارتند از:

دوره اول: رشد پیش از تولد

این دوره از زمان انعقاد نطفه تا زمان تولد می‌باشد، این دوره خودش به سه مرحله؛ قبل جنینی، رویانی، و جنینی تقسیم می‌شود و در آیات و روایات از این سه مرحله؛ به نطفه، علقه و جنین تعبیر شده است (همان، ص ۱۴۴).

در برخی از احادیث، جزئیات بیشتری برای رشد پیش از تولد ارائه شده است که در مجموع می‌توان رشد پیش از تولد را در چهار مرحله مطرح کرد که عبارتند از: انعقاد نطفه تا چهل روزگی، چهل تا هشتاد روزگی، هشتاد روزگی تا چهار ماهگی و چهار ماهگی تا تولد.

دوره دوم: رشد کودکی

رشد کودکی از تولد تا ۱۲، ۱۳ سالگی را شامل می‌شود و شامل سه مرحله است.

مرحله یک: تولد تا ۲ سالگی (شیرخوارگی)

در این مرحله کودکان از توانایی‌های ادراکی کمی برخوردار هستند. در قرآن نیز به این موضوع پرداخته شده است که توانایی‌های شناختی کودک در ابتدا بسیار کم بوده و با گذشت زمان رشد می‌کند (نحل (۱۶): ۷۸).

مرحله دوم: از دو تا ۷ سالگی

این مرحله از کودکی با پایان یافتن دوران شیرخوارگی شروع می‌شود و هم‌زمان با افتادن دندان‌های شیری کودک به پایان می‌رسد. در آموزه‌های اسلامی برای این دوره بازی را مهم دانسته‌اند، زیرا بازی علاوه بر تأثیرگذاری در قدرت جسمانی، می‌تواند از این طریق آموزش‌های لازم را به کودک یاد داد.

مرحله سوم: از ۷ تا ۱۲

در این دوره توانایی‌های شناختی کودک رشد قابل توجهی می‌یابد به گونه‌ای که در آموزه‌های دینی به صراحت بیان شده است که کودک در این دوره هر چه آموزش داده شود سریع یاد می‌گیرد.

در برخی از احادیث برای این دوره، یادگیری خواندن و نوشتن، مهارت‌هایی مانند تیراندازی و شنا، مطرح شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۵۷).

با توجه به تقسیماتی که برای دوره‌های رشد مطرح شد، دوره کودکی از زمان انعقاد نطفه تا بلوغ می‌باشد. دوره‌های رشد کودک در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۱؛ دوره‌های رشد کودک بر اساس آموزه‌های اسلامی

این دوره از زمان انعقاد نطفه تا زمان تولد می‌باشد، این دوره خودش به سه مرحله قبل جنینی، رویانی، و جنینی تقسیم می‌شود و در آیات و روایات از این سه مرحله به نطفه، علقه و جنین تعبیر شده است.	دوره اول: رشد پیش از تولد
مرحله یک: تولد تا دو سالگی (شیرخوارگی)	دوره دوم: رشد کودکی
در این مرحله کودکان از توانایی‌های ادراکی کمی برخوردار هستند	
مرحله دوم: از دو تا هفت سالگی	

<p>در آموزه‌های اسلامی برای این دوره بازی را مهم دانسته‌اند، زیرا بازی علاوه بر تأثیرگذاری در قدرت جسمانی، می‌توان از این طریق آموزش‌های لازم را به آنها یاد داد.</p>	
<p>مرحله سوم: از هفت سالگی تا سن بلوغ</p> <p>در این دوره تولدایی‌های شناختی کودک رشد قابل توجهی می‌یابد به گونه‌ای که در آموزه‌های دینی به صراحت بیان شده است که کودک در این دوره هر آموزش داده شود، و مورد تکلیف واقع شود^۱</p>	

۴. مفهوم هوش اخلاقی

پژوهشگران در تعریف هوش اخلاقی باهم اختلافات جزئی دارند اما به طور کلی تاکید همه آنها بر این است که هوش اخلاقی به معنای شناخت درست و نادرست و عمل کردن بر طبق درست است. بر با که از جمله پژوهشگرانی است که در حوزه هوش اخلاقی پژوهش‌هایی انجام داده است و این اصطلاح بواسطه ایشان پررنگ شده و وارد مباحث روان‌شناسی شده است؛ هوش اخلاقی را اینگونه تعریف کرده است: هوش اخلاقی به معنای قوه تشخیص درست از نادرست یا خوب از بد است و اینکه شخص با تقویت این بعد از هوش، رفتاری درست از خود نشان دهد (بربا، ۱۳۹۵، ص ۱۵). هوش اخلاقی بر اساس آموزه‌های اسلامی، عبارت است، از توانمندی انسان در شناخت فضایل و رذایل اخلاقی و عمل به فضایل اخلاقی، که با رفع موانع و ایجاد شرایط مناسب حاصل می‌گردد.

۵. نتایج کدگذاری پرورش هوش اخلاقی کودکان بر اساس روایات معتبر

پژوهشگر برای بررسی پرورش هوش اخلاقی کودکان، روایات کتب رتبه الف و ب را بررسی کرد و همه احادیث مربوط به کودک را مورد مطالعه قرار داد، که در این مرحله بالغ بر ۶۰۰ حدیث به دست آمد، از بین اینها ۹۲ حدیث را براساس معیار مشخصی^۱ برای کدگذاری انتخاب کرد. در کدگذاری باز، ۱۶۰ کد به دست آمد و در

۱. معیار و ملاک انتخاب احادیث این بود که هر حدیثی که در ارتباط با تقویت یا ضعف حوزه شناخت، حوزه اخلاق یا هر دو بود، برای کدگذاری انتخاب شدند.

مرحله کدگذاری محوری ۳۹ کد استخراج شد که برای رعایت اختصار جدول کدگذاری باز نیامده است و جدول کدگذاری محوری و انتخابی آمده است.

جدول شماره ۲؛ کدهای محوری پرورش هوش اخلاقی کودک

ردیف	دسته‌بندی داده‌های اولیه	کدهای محوری
۱	فرزند صالح گلی از گل‌های بهشتی، داشتن فرزند خوب از سعادت مرد، حسنه بودن دختر و ثواب به خاطر آن و نعمت بودن پسر و بازخواست از نعمت، فرزند نور چشم و شادی قلب والدین، توصیه به دعا برای فرزند دار شدن	ارزش فرزند
۲	انتخاب زن عفیف، انتخاب زن خویشتن‌دار، نهی از انتخاب زن زیبا از خانواده بد، نهی از ازدواج با زن احمق	انتخاب همسر مناسب
۳	تأثیر پاکی نسل در اخلاق کودک	پاکی نسل
۴	تأثیر کسب حرام در نسل،	کسب حرام
۵	تأثیر به در پاکیزگی نطفه، تأثیر مال حرام در نطفه و سبب شریک شدن شیطان در نطفه،	تغذیه پدر
۶	نقش کندر: فزونی عقل، شجاعت، پاکی دل، عالم بودن، حسن خلق	تغذیه زن باردار
۷	تأثیر خرمای برنی در حلم کودک، تأثیر رطب در حلم کودک، تأثیر خرمای برنی در حکیم شدن	تغذیه زن زائو
۸	پاکی ولادت موجب دوست داشتن پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام، تأثیر پاکی ولادت در عاقبت بخیری، پاکی ولادت زمینه بهشتی شدن کودک، ناپاکی ولادت موجب کینه‌ورزی نسبت به اهل بیت و پیامبر علیهم‌السلام	پاکی و ناپاکی ولادت
۹	باعث دشمنی با اهل بیت، کینه ورزی به پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام	بارداری در ایام حیض

کدهای محوری	دسته‌بندی داده‌های اولیه	ردیف
نقش دعا	نماز و دعا برای طلب فرزند پاک، دعا کردن برای طلب فرزند پاک و عاقبت بخیر، دعا کردن و طلب ایمن بودن فرزند از شیطان، بسم‌الله گفتن موقع آمیزش و درخواست از خدا برای دوری شیطان از خود و از فرزند حاصل از آمیزش	۱۰
تأثیر زمان‌ها و حالت‌ها در نطفه	اول شب باعث دنیاطلبی، زیر درخت میوه باعث خشن شدن، بین اذان و اقامه موجب حریص شدن به خون‌ریزی، در سقف خانه باعث منافق و ریاکار شدن،	۱۱
درخواست شیر از دایه شایسته	درخواست نکردن از زنی که از زنا فرزند به دنیا آورده و همچنین از دخترش، دقت در انتخاب دایه و تأثیر شیر در اخلاق کودک، درخواست نکردن از زن احمق و سرایت ویژگی شیر دهنده، زن زیبا روی و پرهیز از زن زشت، زن پاکیزه، درخواست نکردن از زن مجوسی، اشکال نداشتن درخواست از زن مسیحی یا یهودی به شرط شراب‌خوار نبودن، دقت در انتخاب دایه مانند دقت در انتخاب همسر، درخواست نکردن از زن بدکاره و دیوانه،	۱۲
برکت شیر مادر	پرخیبر و بابرکت بودن، خیر بودن شیر مادر	۱۳
آموزش توحید مرحله‌ای کردن آموزش توحید	سه سالگی گفتن لاله الا الله، در پنج سالگی در صورت تشخیص دست چپ و راست یاد دادن سجده به سمت قبله، از حقوق فرزند راهنمایی به سمت خدا، آموزش اعتقادات برای در امان ماندن از تأثیر منحرفان اعتقادی، آموزش لاله الا الله	۱۴
آموزش نبوت	سه سال و هفت ماهگی گفتن محمد رسول الله، چهار سالگی گفتن صلی الله علیه و آله،	۱۵
مواخذه	مواخذه کودک برای روزه هنگام نزدیک شدن به سن بلوغ، امر به نماز در نه سالگی	۱۶

ردیف	دسته‌بندی داده‌های اولیه	کدهای محوری
۱۷	هفت سالگی یاد دادن شستن دست و صورت و نماز خواندن، نه سالگی یاد دادن وضو و امر به نماز، یاد گرفتن وضو و نماز باعث مغفرت الهی، یاد دادن نماز و مواخذه کودک هنگام رسیدن به هشت سالگی،	آموزش وضو و نماز مرحله‌ای کردن آموزش نماز و وضو
	یاد گرفتن وضو و نماز باعث مغفرت الهی	آثار آموزش وضو و نماز
۱۸	شش سال دوم، تعلیم قرآن باعث رحمت الهی بر ولدین در قیامت، هفت سال دوم، گریزان بودن کودکان باهوش از مکتب خانه،	تعلیم کتاب
۱۹	(شش سال اول، آزادی؛ از ۱۲ تا ۱۹ سالگی همراهی کردن با کودک و ادب آموختن به وی یا رفتار خود،) هفت سال اول، هفت سال سوم تعلیم حلال و حرام، (هفت سال اول سرور، هفت سال دوم عبد و هفت سال سوم وزیر)،	مراحل تربیت کودک
۲۰	بوسیدن فرزند، شاد کردن فرزند، دوست داشتن فرزند، مهربانی با فرزند، دوست داشتن زیاد فرزند، شاد کردن دختر	محبت به فرزند
۲۱	دوست داشتن زیاد فرزند باعث رحمت الهی	آثار محبت به فرزند
۲۲	کمک کردن به کودک برای اعمال نیک، کمک به کودک	کمک به فرزند برای انجام اعمال نیک
۲۳	کمک کردن به کودک برای اعمال نیک باعث رحمت الهی	آثار کمک کردن به فرزند
۲۴	کمک کردن به فرزند برای اطاعت خدا، از حقوق فرزند کمک کردن به او در اطاعت از خدا	کمک به فرزند برای اطاعت خدا
۲۵	محبت نکردن به کودک مستحق جهنمی شدن، به ازای هر بوسیدن فرزند درجه‌ای از درجات بهشت داده می‌شود	آثار محبت نکردن به فرزند

کدهای محوری	دسته‌بندی داده‌های اولیه	ردیف
آثار شاد کردن فرزند،	شاد کردن فرزند باعث شادی در قیامت، شاد کردن دختر مانند آزاد کردن برده ای از فرزندان حضرت اسماعیل	۲۶
تکلیف در حد توان	توجه به توان کودک و انتظار در حد توان و چشم‌پوشی از تکلیف بیش از توان	۲۷
احترام به کودک	کوتاه شدن نماز پیامبر به خاطر شنیدن گریه بچه، سلام دادن پیامبر به کودکان و تأکید بر آن، تکریم موجب بخشیده شدن گناهان، مدارا با کودک و کمک به آن،	۲۸
مهربانی در آموزش	مهربانی در آموزش	۲۹
تکریم کودک	تکریم و خوب ادب کردن موجب بخشیده شدن گناهان،	۳۰
عفو و گذشت	گذشت از خطاهای کودک و پوشاندن آن	۳۱
آثار تربیت	خوب ادب کردن موجب بخشیده شدن گناهان، موجب رحمت الهی، آسانی حساب، خوب ادب کردن موجب بخشیده شدن گناهان،	۳۲
بازی	هفت سال اول، کودکی کردن با کودک، خوب بودن شیطننت و بازیگوشی و نقش آن در حلم کودک در بزرگ‌سالی، لزوم کودکی با کودک،	۳۳
تعلیم ندادن هنگام خشم	نهی از تعلیم هنگام غضب	۳۴
ارزش تربیت	بهترین ارث پدر، باعث رحمت الهی بر والدین، باعث شادی والدین، باعث مغفرت الهی بر کودک و والدین، تربیت کردن باعث پاداش الهی و تربیت نکردن باعث عقاب، از حقوق فرزند؛ خوب تربیت کردن، برتری تربیت کودک از صدقه هر روز، آموزش لا اله الا الله موجب آسانی حساب،	۳۵

ردیف	دسته‌بندی داده‌های اولیه	کدهای محوری
۳۶	جدا کردن بستر کودکان در ده سالگی، جدا کردن بستر پسر ده ساله از زنان، جدا کردن بستر کودکان در هفت سالگی، (جدا کردن بستر دختر از دختر؛ پسر از پسر و دختر از پسر در ده سالگی)، مراقبت والدین در هنگام آمیزش و نبودن فرزند در خانه، آمیزش جنسی نکردن والدین در پیش فرزند شیرخواره، عدم مراقبت والدین باعث به وجود آمدن زمینه زنا در فرزندان، نبوسیدن دختر شش ساله توسط نامحرم، نبوسیدن پسر هفت ساله زنان نامحرم را	تربیت جنسی (پیشگیری)
۳۷	رعایت عدالت در محبت کردن، هدیه دادن، رعایت عدالت در بوسیدن فرزند،	رعایت عدالت میان فرزندان
۳۸	وفا به قول داده شده به کودک	وفا به وعده
۳۹	کشاندن دروغ به زشتی‌ها	آثار دروغ به کودک

جدول شماره ۳؛ کدهای انتخابی پرورش هوش اخلاقی کودکان بر اساس آموزه‌های اسلامی

۱	زمینه‌سازی	انتخاب همسر مناسب، پاک‌ی نسل، تغذیه پدر، تغذیه مادر، تغذیه فرزند، نقش دعا، تأثیر زمان‌ها و حالت‌ها در نطفه، درخواست شیر از دایه شایسته، تغذیه زن زائو، برکت شیر مادر، درخواست شیر از دایه شایسته، پاک‌ی و ناپاک‌ی ولادت، بارداری در ایام حیض،
۲	آموزش	آموزش توحید، آموزش نماز، آموزش خواندن و نوشتن، آموزش نبوت، تربیت جنسی، تادیب،
۳	شیوه آموزش و پرورش	آموزش با مهربانی، تکریم، مدارا، عفو و گذشت، کمک به فرزند برای انجام اعمال نیک، تکلیف در حد توان، بازی، تعلیم ندادن در هنگام خشم، پیشگیری، رعایت عدالت، وفا به وعده داده شده، مرحله‌ای کردن آموزش توحید، مرحله‌ای کردن آموزش نماز و روزه، تعلیم کتاب، تلقین، بازخواست،

آثار آموزش وضو و نماز، آثار آموزش کتاب، آثار آموزش، آثار تربیت،	
آثار محبت، آثار شادکردن، آثار محبت نکردن، آثار کمک به فرزند، آثار دروغ به کودک	پیامدها ۴

شیوه و معیار کدگذاری در ابتدای مقاله مطرح شد. در آخرین مرحله کدگذاری پرورش هوش اخلاقی، که انتخابی می‌باشد و در جدول فوق، آمده است، چهار کد به دست آمد، که عبارتند از: زمینه‌سازی، آموزش، شیوه آموزش و پرورش و پیامدها. بر این اساس، نتیجه گرفته می‌شود که آموزه‌های اسلامی، بر چهار رکن اساسی تأکید دارند. اول اینکه در پرورش اخلاقی فرزند، باید زمینه‌ها مساعد باشد، تا پرورش اخلاق تسهیل شود و گرایش‌های مثبت به صورت بالقوه در وجود فرزند، ایجاد شود، دوم اینکه این گرایش‌های مثبت، به تنهایی کافی نیستند، بلکه باید آموزش هم داده شوند، نکته سوم این است که، آموزش همراه با تمرین دادن، باید به شیوه مناسب داده شود، تا اثر آموزش، زیاد شود، و نکته چهارم این است که در آموزه‌های اسلامی، پیامدهایی برای پرورش اخلاقی کودک مطرح شده است، تا مربیان تربیتی کودک، اعم از پدر و مادر، معلم و ... انگیزه بیشتری برای تربیت فرزند پیدا کنند، و تربیت را صرفاً از باب کمک به فرزند تصور نکنند بلکه در سرنوشت دنیایی و اخرویی خودشان نیز مؤثر بدانند.

پژوهشگر، از این نتایج، برای ارائه مدل پرورش هوش اخلاقی کودکان، استفاده کرده است که در ادامه فصل، مطرح خواهد شد.

۶. پرورش هوش اخلاقی کودکان بر اساس آموزه‌های اسلامی

با توجه به نتایج کدگذاری هوش اخلاقی، که در آن، عامل‌های اثرگذار بر هوش اخلاقی و همچنین مؤلفه‌های هوش اخلاقی معین شد؛ و همچنین، با توجه به نتایج کدگذاری، پرورش هوش اخلاقی کودکان، به نظر می‌رسد، که در پرورش هوش اخلاقی کودکان، چند موضوع مطرح است که عبارتند از:

الف) دوره‌های پرورش هوش اخلاقی کودک، ب) عامل‌های تأثیرگذار بر هوش اخلاقی کودک؛ ج. پرورش مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کودک.

۱-۶. دوره‌های پرورش هوش اخلاقی بر اساس آموزه‌های اسلامی

بر اساس روایات اسلامی پرورش اخلاقی کودک از قبل از تولد شروع می‌شود تا نزدیک به سن بلوغ دوره کودکی تمام می‌شود و کودک وارد مرحله نوجوانی می‌شود؛ در روایات اسلامی، در مورد تربیت فرزند سه دوره هفت ساله مطرح شده است. از ظاهر روایات، اینطور برمی‌آید که، روایات، غالباً ناظر به پسران است، چون غالباً در روایات کلماتی مانند غلام، صبی و ابن به کار رفته است؛ اگر بخواهیم این روایات را در مورد دختران هم مطرح کنیم با

توجه به مضمون روایات، دو سال از هفت سال دوم را می‌توان در مورد دختران مطرح کرد چون در متن روایات اشاره به بلوغ هم شده و به نوعی آغاز مرحله سوم را آغاز بلوغ معرفی کرده‌اند که در مورد دختران با توجه به روایات بلوغ، شروع بلوغ دختران را غالباً نه‌سالگی مطرح کرده‌اند؛

برای روش شدن موضوع، روایات کتب منتخب را در قالب جدول آورده می‌شود، و در ادامه توضیح داده می‌شود:

جدول شماره ۴؛ دوره‌های پرورش هوش اخلاقی در کودکان بر اساس آموزه‌های اسلامی

هفت سال سید، هفت سال خدمتگزار، هفت سال وزیر	الْوَلَدُ سَيِّدٌ سَبْعَ سِنِينَ، وَ خَادِمٌ سَبْعَ سِنِينَ، وَ وَزِيرٌ سَبْعَ سِنِينَ (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۱۹۴)	۱
هفت سال تربیت، هفت سال ادب، هفت سال به‌کارگرفتن	يَرْبِي الصَّبِيَّ سَبْعًا وَ يُؤَدِّبُ سَبْعًا وَ يَسْتَخْدِمُ سَبْعًا (همان، ص ۳۲۳).	۲
هفت سال بازی، هفت سال تعلیم کتاب، هفت سال تعلیم حلال و حرام	الْغُلَامُ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ وَيَتَعَلَّمُ الْكِتَابَ سَبْعَ سِنِينَ وَيَتَعَلَّمُ الْحَلَالَ وَالْحَرَامَ سَبْعَ سِنِينَ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۴۷)	۳
هفت سال بازی، هفت سال ادب، هفت سال همراهی	دَعِ ابْنَكَ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ، وَيُؤَدِّبُ سَبْعَ سِنِينَ وَأَلْزِمَهُ نَفْسَكَ سَبْعَ سِنِينَ (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۲۲۲)	۴
شش سال آزاد گذاشتن، شش سال تعلیم کتاب، هفت سال همراهی کردن با وی و با ادب خود تعلیم دادن	احْمِلْ صَبِيكَ حَتَّى يَأْتِيَ عَلَى سِتِّ سِنِينَ، ثُمَّ أَدِّبْهُ فِي الْكِتَابِ سِتِّ سِنِينَ، ثُمَّ ضُمَّهُ إِلَيْكَ سَبْعَ سِنِينَ فَأَدِّبْهُ بِأَدْبِكَ (همان)	۵

با توجه به آنچه توضیح داده شد می‌توان مراحل پرورش هوش اخلاقی را اینگونه مطرح کرد:

مرحله اول: تولد تا هفت‌سالگی

مرحله دوم: هفت‌سالگی تا سن بلوغ

عناوینی هم که برای این دوره‌ها مطرح شده به خاطر غلبه آن است؛ به عنوان مثال تأکید روایات بر تادیب در مرحله دوم به معنای نفی تادیب در مراحل دیگر نیست؛ بلکه به معنای تأکید در مرحله دوم است؛ و علت این تأکید به این جهت است که کودک حدوداً از سن هفت سالگی وارد مرحله تمییز و آمادگی برای تادیب می‌شود؛

هم پذیرش بهتری در این دوره دارد و هم خودش به تنهایی نمی‌تواند انتخاب مطلوبی داشته باشد، لذا احادیث در مقام نفی تادیب از دوره اول یا سوم نیست، اینکه در مرحله اول هم به کودک آگاهی داده شود و آموزش‌های لازم انجام گیرد ولی در این دوره نباید سخت‌گیری صورت گیرد. و روایاتی که برای این دوره تأکید به بازی کرده است نفی تربیت نمی‌کند. یا بازی را که برای مرحله اول بیان کرده‌اند به معنای این نیست که در مرحله دوم کودک نباید بازی کند.

۲-۶. عامل‌های مؤثر در پرورش هوش اخلاقی کودکان

با توجه به نتایج بررسی‌ها عوامل مؤثر بر هوش اخلاقی بر اساس روایات معتبر عبارت‌اند از:

۱-۲-۶. ارث

یکی از عواملی که در ایجاد گرایش‌های مثبت یا منفی، تأثیرگذار است، عوامل ارثی است. اگر کودکی به لحاظ ارثی، خوب باشد، آمادگی بیشتری برای پذیرش خوبی‌ها و عمل به خوبی‌ها خواهد داشت. بر اساس همین مبنا هست که در روایات اسلامی، به انتخاب همسر مناسب تأکید شده است.

در سیره معصومین علیهم‌السلام آغاز تربیت کودک پیش از تولد مطرح شده است، و در بحث‌های قبلی بیان شد که از عوامل مؤثر در تربیت، عوامل ارثی و محیطی است. با انتخاب همسر، عوامل ارثی شکل می‌گیرد، از این رو اگر همسران از نظر جسمی سالم باشند و از نظر معنوی، صالح باشند، تأثیر زیادی در تربیت فرزندشان خواهد داشت. و در روایات به این مهم پرداخته شده است، از باب نمونه، به روایتی اشاره می‌شود:

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «با خانواده‌های شایسته ازدواج کنید؛ چرا که ریشه، تأثیرگذار است» (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۴۲۳)

۲-۲-۶. چگونگی بسته شدن نطفه

در آموزه‌های اسلامی، به تأثیرگذاری؛ پاکی یا ناپاکی و ولادت، انعقاد نطفه در حال حیض، دعا و حلت‌ها و زمان بسته شدن نطفه، در اخلاق کودک پرداخته شده است. در اینجا به عنوان نمونه به برخی از روایات اشاره می‌شود:

امام صادق علیه‌السلام، می‌فرماید: «ما را دشمن نمی‌دارد، مگر کسی که ولادتش ناپاک باشد یا مادرش در زمان حیض باردار شده باشد» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۹۶).

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، می‌فرماید:

ای علی هرگاه آمیزش کردی، بگو: به نام خدا. بارخدایا، شیطان را از ما دور ساز و شیطان را از آنچه روزی ام کردی، دور ساز. با این اقدام، اگر تقدیر چنین شد که فرزندی از شما دو نفر به وجود آید، شیطان هرگز به او زیان نمی‌رساند (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۱۲)

۶-۲-۳. تغذیه

در آموزه‌های اسلامی، از جهات مختلفی به تأثیرگذاری تغذیه بر اخلاق کودک پرداخته شده است، و به تأثیر تغذیه از جهت نوع و حلال و حرام بودنش اشاره شده است. برای روشن شدن بحث به چند نمونه از روایات اشاره می‌شود:

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «ای پسر مسعود حرام نخور، حرام نپوش، از حرام نگیر و نافرمانی خدا نکن چرا که خداوند متعال به ابلیس فرمود: «و با بلنگ خود، هر که را می‌توانی، از جای برکن و با سوارگلنت و پیادگان بر آنان بتاز و در اموال و فرزندان آنان شریک شو و به آنان، وعده بده، و شیطان، جز فریب وعده‌شان نمی‌دهد» (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۳۵۴).

از امام باقر علیه‌السلام، درباره شریک شدن شیطان سؤال شد؛ که در قرآن آمده است: «و در اموال و اولاد آنان شریک شو».

امام فرمود: «آنچه از مال حرام به وجود آید، شریک شیطان است. گاه، شیطان، همراه مرد است تا این که آمیزش کند. از این رو، اگر مال او حرام باشد، فرزند از نطفه شیطان و نطفه مرد خواهد بود» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۹۶).

۶-۲-۴. اعتقادات

اعتقادات در ایجاد انگیزه، نقش زیادی دارد، و با تقویت باورهای صحیح اعتقادی، رفتارهای اخلاقی تقویت می‌شود. در روایات اسلامی به این بعد توجه شده است، و از حین تولد، به آموزش اعتقادات تأکید کرده است. این آموزش، با گفتن اذان و اقامه در گوش راست و چپ کودک شروع می‌شود. درست است که کودک، در حین تولد، از آگاهی لازم برخوردار نیست، ولی این تلقین به نفس کودک، قطعاً تأثیرگذار است، چرا که در صورت تأثیرنداشتن، دستور به اذان گفتن و اقامه، عملی لغو محسوب می‌شد. غیر از اذان و اقامه به آموزش گفتن «لا اله الا الله» و «محمد رسول الله» تأکید شده است که وقتی کودک، توانایی صحبت کردن پیدا کرد، اینها به کودک آموزش داده شود.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «برای هر کس فرزندی به دنیا بیاید، باید در گوش راست او اذان و در گوش چپ او اقامه بگوید؛ چرا که مایه ایمنی از شیطان رانده شده است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۴)

از جمله پرسش‌های اساسی مربوط به فرآیند پرورش هوش اخلاقی آن است که آیا از نظر آموزه‌های اسلامی، هوش اخلاقی باید توسط عاملی بیرونی تحت پرورش قرار گیرد یا آنکه بر عهده خود مربی هست، و در صورت دوم، مربی تنها نقش تسهیل کننده و زمینه‌ساز را برعهده خواهد گرفت.

در ارتباط با اصل نیاز به مربی، شکی نیست که بر اساس آموزه‌های اسلامی چنین نیازی وجود دارد و دلیل بر این ادعا اینکه قرآن کریم از جمله وظایف پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را تزکیه‌کنندگی (نساء (۴): ۴۹) و هدایتگری (انعام (۶): ۸۸) معرفی کرده است و از این نتیجه گرفته می‌شود؛ که وجود مربی در پرورش هوش اخلاقی نیاز است.

۶-۲-۶. توجه به پیامدها

یکی از عواملی که به طور غیرمستقیم به تقویت هوش اخلاقی کودک کمک می‌کند و آموزه‌های اسلامی نیز بدان پرداخته است، ایجاد انگیزه در پدر و مادر و مربیان کودک است. اگر پدر و مادر، و مربی کودک، بدانند که تربیت صحیح کودک، ثمرات زیادی برای خود آنها دارد، و در مقابل عمل نکردن به این وظیفه عواقب بدی برای آنان خواهد گذاشت؛ باعث تلاش مضاعف آنها خواهد شد و با جدیت بیشتری تربیت کودک را دنبال خواهند کرد؛ در اینجا به برخی از روایات پرداخته می‌شود:

امام سجاد علیه السلام می‌فرماید:

و اما حق فرزندان این است که بدانی او از توست و با خوب و بدش در دنیا، منسب به توست و بی‌گمان، تو درباره آنچه بر عهده‌ات است: خوب تربیت کردن او و او را به سوی خداوند راهنمایی کردن و به فرمان‌برداری از او کمک کردن، مسئول هستی. پس در کار او، همانند کسی عمل کن که می‌داند برای نیکی کردن به او پاداش می‌گیرد و برای بدی کردن به او مجازات می‌شود (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۶۲۲)

۶-۲-۷. فقر و غنا

از جمله، عواملی که نقش زیادی در هوش اخلاقی دارد، مساله مالی است، که البته شاید کمتر به نقش این عامل توجه می‌شود. پدر و مادری که از نظر مالی وضعیت مطلوبی نداشته باشند، در جهت آموزش کودک و نیازهای آموزشی به اندازه نیاز هزینه نمی‌کنند، و خودشان هم نشاط کافی و اخلاق مناسب نخواهند داشت. البته قطعاً افرادی وجود دارد که با وجود مشکلات مالی، نهایت سعی خود را انجام می‌دهند و فرزند خوبی را تربیت می‌کنند، اما اگر به شکل عمومی به این مساله توجه شود و اکثریت، ملاک ارزیابی قرار گیرد، متوجه خواهیم شد، که فقر مالی، بزرگ‌ترین ضربه را بر شناخت و اخلاق کودک می‌زند. در مقابل غنی بودن خانواده می‌تواند

نقش مؤثری داشته باشد. با توجه به این که، این عامل، در فصل سوم بحث شد و روایاتی آورده شد. اینجا، به صورت اختصار پرداخته شد.

۶-۲-۸. تکریم کودک

یکی از موضوعات مهم که عامل زمینه‌ساز رفتارهای مثبت می‌باشد، تکریم کودک است. وقتی کودک مورد تکریم واقع شود و حس ارزشمندی پیدا کند، این حس ارزشمندی، نقش مهمی در بازداشتن وی از رفتارهای زشت و گرایش به رفتارهای نیک، خواهد گذاشت. در اینجا به بیان برخی روایات و تحلیل آنها پرداخته می‌شود:

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله: می‌فرماید: «کودک هفت سال سرور است.» (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۲۲)

مقتضای سیادت کودک این است که متناسب با سیادت او، مورد تکریم واقع شود.

در باره ارتباط تکریم و تأثیرگذاری ادب، حضرت علی علیه‌السلام می‌فرماید: «اکرموا اولادکم و احسنوا آدابهم یغفر لکم» (همان). در این روایت، ابتدا به اکرام توصیه شده، و با در نظر گرفتن روایات دیگر، می‌توان نتیجه گرفت که وقتی با تکریم حس ارزشمندی به کودک القا می‌شود، زمینه را برای نهادینه کردن اخلاقیات مهیا می‌سازد.

یکی از مصادیق تکریم کودک این است که، به توان کودک احترام بگذاریم و از او توقع معقولی داشته باشیم، در این باره امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید:

خداوند کسی را که به خیر، فرزندش را یاری می‌دهد بیمارزد، پرسیدند: چگونه به خیر، فرزند را یاری رساند؟ فرمودند: آنچه در توان اوست پذیرا شود و از آنچه فوق توان اوست، درگذرد و جفا و ظلم به او نکند و او را نترساند (همان).

۶-۳. پرورش مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کودکان بر اساس آموزه‌های اسلامی

در مباحث، پیشین، عوامل مؤثر بر پرورش هوش اخلاقی کودکان، و لزوم پرورش آن پرداخته شد؛ در این بحث، پژوهشگر، با استفاده از روش‌هایی که از طریق کدگذاری، مشخص شد، به شیوه‌های پرورش مؤلفه‌های هوش اخلاقی کودکان می‌پردازد.

۶-۳-۱. پرورش مؤلفه خویشتن‌داری

خویشتن‌داری به معنای، توانایی تنظیم و مهار تعمدی، هشیار و تلاشگرانه تمایلات، رفتارها، افکار و هیجانات خویش، به گونه‌ای که مستلزم متوقف کردن هدفی برای رسیدن به هدفی با سودمندی طولانی مدت تر و رساندن خود تا حد معیارهایی همچون آرمان‌ها، ارزش‌ها و انتظارات اجتماعی است (رفیعی‌هنر، ص ۵۳).

بربا، نیز در توضیح خویشتن‌داری، بیان می‌کند که؛ تنظیم افکار و کارها طوری که هر فشاری را از درون و بیرون متوقف کند و آن‌گونه رفتار کند که می‌داند و احساس می‌کند درست است (بربا، ۱۳۹۴، ص ۹۷). خویشتن‌داری به کودک، کمک می‌کند، تا به تنظیم رفتارهایش بپردازد، و آنچه را که می‌داند درست است انجام دهد. پس، دانستن بخش مهمی از انجام رفتارها بر طبق این اصل است. خویشتن‌داری، اراده نه گفتن را در کودک تقویت می‌کند، و او را قادر می‌سازد، در مقابل وسوسه‌های درونی یا بیرونی، هر جا لازم باشد، نه بگوید.

پرورش خویشتن‌داری در دوره اول کودکی

یکی از بهترین روش‌ها برای پرورش این مؤلفه در این دوره این است، که والدین در خانه، خود، خویشتن‌داری داشته باشند. چون کودک، از رفتارهای پدر و مادر الگو می‌گیرد، و بر اساس شناختی که از رفتار اطرافیان به دست می‌آورد، نوعاً طبق آن عمل می‌کند.

امام سجاد علیه‌السلام می‌فرماید: «حق خردسال، مهربانی در آموزش او، بخشیدن او و پوشاندن (اشتباهات) او، و مدارا کردن با او و یاری کردن اوست» (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۶۲۵).

با دقت در این حدیث شریف، به نظر می‌رسد، که بهترین اقدام والدین و اطرافیان کودک، رعایت خویشتن‌داری در برخورد با کودک است. چون، آموزش کودک، با سختی‌هایی همراه است. و اگر مربی یا پدر و مادر، خویشتن‌دار نباشند، منجر به عصبانیت آنها خواهد شد، و همچنین کودکان در سن پایین به خاطر کودکی، شیطنتهایی می‌کنند که چه بسا موجب عصبانیت بشود.

نکته دیگری که بر اساس آموزه‌های اسلامی می‌توان مطرح کرد، استفاده ابزاری از بازی برای تقویت خویشتن‌داری است. و بازی‌هایی را برای کودک مدیریت شود که به کودک کمک کند، که از تعادل خارج نشود. مخصوصاً با توجه به گسترش فضای مجازی، و بازی‌های رایانه‌ای، پدر و مادر با مدیریت آن می‌توانند به خویشتن‌داری کودک خود کمک کنند. امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «هر کس فرزندی دارد باید کودکی کند» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۵۰).

پرورش خویشتن‌داری در دوره دوم

بر اساس آنچه گفته شد، در این دوره، کودک را باید آموزش مستقیم داد، و رفتارهای درست را به او آموخت، و از او خواست که رفتارهای درست را انجام دهد، و در صورت عمل نکردن، مورد سؤال واقع شود و بازخواست شود. پس یکی از بهترین روش‌ها در این دوره تقویت شناخت کودک در حوزه خویشتن‌داری است. نکته دیگر این است که چون کودک به قوه تمییز رسیده است والدین باید مراقبت بیشتری داشته باشند، از جمله مسائلی که توصیه شده، این است که والدین مراقب باشند، تا کودک، از رابطه زناشویی آنان مطلع نباشد.

روش دیگر در پرورش خویشتن‌داری، استفاده از ابزار تشویق است، در کدگذاری هوش اخلاقی، ویژگی‌های زیادی برای مربی مشخص شد، و نتیجه این بود که مربی باید از روش‌های متنوع بهره ببرد. رفتاری که از خویشتن‌داری کودک، حکایت می‌کند باید مورد تشویق واقع شود.

۶-۳-۲. پرورش صداقت

پرورش صداقت به کودکان از جمله مهم‌ترین اصولی است که باید والدین و مربیان برای عملی شدن آن تلاش کنند. و این ویژگی بارز را باید در کودک نهادینه کرد. روایات زیادی در اهمیت و آثار صداقت بیان شده است که برخی از آنها در فصل سوم بیان شد. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «هر کس راستگو باشد عملش پاکیزه می‌شود و رشد می‌کند» (همان، ج ۲، ص ۱۰۵).

پرورش صداقت در دوره اول کودکی

تشویق، تمجید کردن از راستگویی کودک، یکی از روش‌های مؤثر است. پس می‌توان یکی از راهکارهای پرورش این مؤلفه در این دوره را، تشویق، و تمجید از راستگویی کودک دانست. روش دیگر، که شاید از روش اول هم مؤثرتر واقع شود این است که والدین و اطرافیان کودک این مؤلفه را خودشان رعایت کنند. اگر والدین دروغ بگویند نباید انتظار داشته باشند که فرزندشان با تشویق و جایزه، راستگو شود. خداوند در قرآن یکی از وظایف مربیان را عمل به گفته‌های خودشان مطرح کرده و می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! چرا سخنی می‌گوئید که عمل نمی‌کنید؟» (صف (۶۱): ۲).

حتی توصیه شده است که به شوخی هم دروغ گفته نشود؛ امام سجاد علیه‌السلام می‌فرماید: «از دروغ کوچک و بزرگ، چه جدی و شوخی بپرهیزید، زیرا انسان هرگاه در چیز کوچک دروغ بگوید، به گفتن بزرگ نیز جرات پیدا می‌کند (حرانی، ۱۳۶۲، ص ۲۷۸).

با توجه به اینکه، یکی از ویژگی‌های کودکان در این دوره بازی است، و توصیه شده که والدین هم با کودکان کودکی کنند و با آنها همراهی کنند، در این همراهی و بازی کردن، باید سعی کنند از روش‌های غلط، مثل فریب دادن، دروغ گفتن به شوخی در بازی پرهیز کنند.

پرورش صداقت در دوره دوم کودکی

در این دوره علاوه بر روش‌هایی که گفته شد، می‌توان به روش‌های دیگری هم اشاره کرد که با آموزه‌های اسلامی سازگار است. جریمه گذاشتن برای دروغ، و تشویق و جایزه گذاشتن بر راستگویی کودک یکی از ابزارهای این دوره می‌تواند محسوب شود.

بر اساس آموزه‌های اسلامی، در این دوره باید کودک را تکلیف کرد، درست است که روایات ناظر به برخی از رفتارها می‌باشد ولی می‌توان آن روایات را تعمیم داد. لذا همچنان که امر شده که کودک را در این دوره باید برای نماز امر کرد، هر چند برای کودک هنوز واجب نشده است، می‌توان از این الگو استفاده کرد و فریضه بودن صداقت را برای کودک یاد داد، چون کودکان در این دوره توانایی درک فریضه را دار هستند. و با آموزش می‌توان به او یاد داد و با تمرین دادن می‌توان این خصلت را در او پرورش داد.

۳-۳-۶. پرورش پای‌بندی به تعهدات

یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم هوش اخلاقی پای‌بندی به تعهدات است. که در فصل سوم، وفای به عهد اصلی‌ترین مصداق این مؤلفه معرفی شدند.

پرورش وفا به عهد در دوره اول کودکی

یکی از مهم‌ترین توصیه، معصومین علیهم‌السلام، توصیه به وفا به وعده داده شده به کودک است.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، می‌فرماید: «کودکان را دوست بدارید و با آنان مهربان باشید و هرگاه چیزی به آنان وعده دادید، بدان وفا کنید» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۴۹).

پس می‌توان گفت که یکی از بهترین راهکارها برای پرورش این مؤلفه در کودکان، نمایش عملی این مؤلفه است که در قالب عمل به وعده محقق می‌شود. همچنین، با توجه به اینکه کودکان در این دوره علاقه بیشتری به بازی دارند، پس اگر وعده‌ای در مورد بازی داده شود، باید اهتمام بیشتری شود تا به آن عمل شود، چون چنین مواردی در ذهن کودک نقش می‌بندد.

پرورش وفا به عهد در دوره دوم

یکی از توصیه‌های معصومین نوشتن است، امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «دل، به نوشتن اعتماد می‌کند» (همان، ج ۱، ص ۵۲). و همچنین یکی از وظایف والدین در این دوره مهیا کردن زمینه خواندن و نوشتن و تعلیم کتاب است. پس، از این ابزار می‌توان در جهت پرورش همه مؤلفه‌ها و مخصوصاً این مؤلفه بهره برد. والدین از کودک بخواهند که وعده‌هایی که داده بنویسد، و خود والدین هم با روش صحیح پیگیر باشند و کمک کنند، تا کودک به وعده خود عمل کند. که در روایات تصریح به این شده است که باید به کودک در انجام کار نیک یاری کرد (همان، ج ۶، ص ۵۰).

۳-۳-۶. پرورش مولفه شکر

یکی دیگر از مؤلفه‌های هوش اخلاقی «شکر» است، که جایگاه والایی در بین فضایل اخلاقی دارد. آموزش این مؤلفه، می‌تواند نتایج اجتماعی و معنوی فراوانی را در پی داشته باشد، کودکی که توان شناخت خوبی‌ها و نعمتها را دارا است و به او تعلیم داده شده که باید در مقابل خوبی‌ها تشکر کرد، رفتار مناسبی با دیگران خواهد داشت و قدردان زحمات دیگران خواهد بود، و در بعد معنوی هم، همین مؤلفه، باعث تواضع در برابر خداوند و شکرگزاری ذر برابر او خواهد بود.

پرورش شکر در کودکی دوره اول

پدر و مادر، باید وجود فرزند را نعمت و لطف الهی بدانند، و بر این نعمت خوشحال شوند و بابت آن از خدا تشکر کنند، و این تشکر، اگر در حضور فرزند، صورت بگیرد، و استمرار داشته باشد، باعث ایجاد روحیه شکرگزاری در فرزند می‌شود، و برای فرزند سؤالاتی پیش خواهد آمد. که والدین و مربیان کودک، با استفاده از فرصت‌های پیش‌آمده می‌توانند مفهوم شکر را به کودک انتقال بدهند. امام کاظم علیه‌السلام می‌فرماید: «کسی خوشبخت است که نمیرد تا جانشینی از نسل خود را ببند (همان، ج ۶، ص ۴). و در حدیثی دیگر، پیامبر اکرم می‌فرماید: «همانا فرزند شایسته، گلی از گل‌های بهشت است» (همان، ص ۳).

پرورش شکر در دوره دوم کودکی

چون در این مرحله، کودک خواندن و نوشتن را می‌آموزد، لذا در خانه و در مدرسه، روایات و آیات کوتاه و قابل فهم که در مورد شکر است، در جلوی دید آنها قرار داده شود، والدین از کودک بخواهند که در مقابل خوبی‌ها باید تشکر کرد و خودشان هم باید از خوبی‌های کودک تشکر کنند. و باید کودک، بابت تشکر نکردن، از کسی که به او خوبی کرده بود مورد سؤال واقع شود. در روایات اسلامی، آمده است که باید کودک را در این مرحله به نماز امر کرد، والدین باید به کودک توضیح بدهند و نماز را مصداقی از تشکر از خدا معرفی کنند تا برای شکرگزاری از خدا پرورش یابد.

۵-۳-۶. پرورش مولفه مهربانی

پژوهش‌ها نشان می‌دهد، که رشد مهربانی در کودکان، نیاز به تشویق، آموزش و پرورش دارد (بربا، ۱۳۹۴، ص ۱۷۱). علت نامهربانی کودکان را می‌توان در چند عامل دانست؛ یا والدین و مربیان به اندازه کافی، سرمشق نیستند، یا مهربانی به اندازه کافی مورد تشویق قرار نمی‌گیرد، یا همسالان نامهربان تأثیر می‌گذارد. از دیدگاه اسلام، ارزش مهربانی، آن قدر زیاد است که مهربانی کردن نصف عقل معرفی شده است. امام کاظم علیه‌السلام می‌فرماید: «دوستی ورزیدن با مردم، نیمی از خرد است» (حرانی، ۱۳۶۳، ص ۴۰۳).

پرورش مهربانی در دوره اول کودکی

در احادیث اسلامی، مهربانی با کودک، مورد تأکید قرار گرفته است. که نشان‌دهنده اهمیت این موضوع در رشد عاطفی و شناختی کودک است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، می‌فرماید: «هر کس فرزندش را ببوسد، خداوند برای او حسنه می‌نویسد و کسی که او را شاد کند، خداوند روز قیامت او را شاد می‌سازد» (کلینی، ۴۰۷، ج ۶، ص ۴۹). در حدیثی دیگر، امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «بدون تردید خداوند بر بنده خود به خاطر شدت محبت به فرزندش، رحم می‌کند» (همان، ص ۵۰). باز آن حضرت می‌فرماید: «موسی بن عمران علیه‌السلام گفت: پروردگارا کدام عمل، نزد تو برترین است؟ فرمود: دوست داشتن کودکان؛ چرا که من آنان را بر توحید خود سرشته‌ام» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۴۵۷).

اگر والدین و مربیان کودک، این توصیه‌ها را عمل کنند روح مهربانی را در جان کودک خواهند ریخت و به نظر می‌رسد یکی از بهترین شیوه‌ها، برای پرورش مهربانی در کودک، مهربانی کردن با کودک است.

پرورش مهربانی در دوره دوم کودکی

در دوره دوم، که دوره تکلیف و یادگیری کودکان است، رعایت مهربانی در آموزش دادن، می‌تواند به پرورش این مؤلفه، در کودک کمک کند. که در روایات، این امر مورد تأکید واقع شده و به عنوان وظیفه والدین مطرح شده است (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۶۲۵). روش دیگر، این است، که به وی تکلیف شود، که رفتار محبت‌آمیزی با اعضای خانواده، دوستان و معلمان خود داشته باشد، و مورد تشویق واقع شود و از رفتارهای نابجا، بازخواست شود.

۶-۳-۶. پرورش مولفه احترام

احترام به معنای بادب رفتار کردن با دیگران، و ارزش قائل شدن برای افراد است. در آموزه‌های اسلامی، مدارا با دیگران و احترام گذاشتن به دیگران مورد تأکید قرار گرفته است. پرورش این مؤلفه، به کودک، کمک می‌کند که به حقوق افراد احترام بگذارد.

پرورش احترام در دوره اول کودکی

سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله، احترام به کودک بود، امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «پیامبر خدا، نماز ظهر و عصر را خواند و دو رکعت آخر را سریع به جا آورد. مردم به ایشان گفتند: ای پیامبر خدا درباره نماز، چیز تازه ای آمده است؟ فرمود: این سؤال‌ها به خاطر چیست؟ گفتند: دو رکعت آخر را سریع خواندی. فرمود: آیا صدای گریه کودک را نشنیدید؟» (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۷۴). این شیوه می‌تواند، الگوی عملی والدین و مربیان قرار بگیرد، پس یکی از شیوه‌های مهم در پرورش، این مؤلفه، احترام به کودک است.

پرورش احترام در دوره دوم کودکی

سلام دادن به کودکان، از سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می فرماید: «پنج چیز است که تا هنگام مرگ، آنها را ترک نمی کنم: ... سلام کردن به کودکان، تا پس از من، سنت شود» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ص ۲۷۱). در این دوره نیز، این روش می تواند به عنوان، یکی از روش های مؤثر در پرورش این مؤلفه باشد. روش دیگر این است که؛ باید به فرزند، آداب را تعلیم داد، و از او خواسته شود که آداب را رعایت کند، و در صورت رعایت نکردن، یادآوری شود.

نتیجه گیری

▪ نتایج کدگذاری پرورش هوش اخلاقی کودک نشان داد که زمینه سازی، آموزش، شیوه آموزش و پرورش و توجه به پیامدها در پرورش هوش اخلاقی دارای اهمیت بسیار است. همچنین پرورش هوش اخلاقی دارای سه دوره است، که دوره سوم خارج از موضوع رساله است و شامل دوره نوجوانی می شود. دو دوره هم که برای کودک مطرح شده است، خطاب به پسران است و اگر بخواهیم به دختران نیز تعمیم بدهیم باید دوره اول را از تولد تا هفت سالگی در نظر بگیریم و دوره دوم را از هفت سالگی تا سن بلوغ. همچنین عناوینی که در روایات برای دوره اول و دوم مطرح کرده اند؛ که در دوره اول، بازی و سرور بودن را برای کودکان مطرح کرده اند و در دوره دوم، آموزش را مطرح ساختند به معنای این نیست که کودک در مرحله اول نباید آموزش ببیند یا در مرحله دوم نباید بازی کند. عوامل مؤثر بر پرورش هوش اخلاقی کودکان عبارت اند از: ارث، چگونگی بسته شدن نطفه، تغذیه، اعتقادات، مربی، توجه به پیامدها، فقر و غنا و تکریم کودک. با استفاده از روش های متنوع می توان مؤلفه های هوش اخلاقی را برای دوره اول کودکی و دوره دوم کودکی آموزش داد و آنها را در کودک رشد داد.

منابع

قرآن کریم ترجمه المیزان

منابع فارسی و عربی

۱. ابن بابویه، علی بن حسین، الامامه و التبصره من الحیره، قم، مدرسه الامام المهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۴۰۴ق.
۲. .... التوحید (للصدوق)، تصحیح هاشم حسینی، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ق.
۳. .... الخصال، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
۴. .... عیون الاخبار الرضا علیه السلام، تهران، ۱۳۷۸ق.

۵. .... من لا يحضره الفقيه، تصحيح على اكبر غفارى، قم، انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۶. ابن شعبه حرانى، حسن بن على، تحف العقول، تصحيح على اكبر غفارى، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۳ق.
۷. ابن بابويه، محمد بن على، معانى الاخبار، تصحيح على اكبر غفارى، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ق.
۸. .... علل الشرائع، قم، كتاب فروشى داورى، ۱۳۸۵ش.
۹. .... الامالى (للسدوق)، تهران، كتابچى، ۱۳۷۶ش.
۱۰. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت، دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۱۱. حمد بن فارس، ابوالحسين، معجم مقاييس اللغة، قم، مكتب الاعلام الاسلامى، ۱۴۰۴ق.
۱۲. برقى، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، قم، دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۷۱ق.
۱۱. بربا، ميشل، كليدهاى پرورش هوش اخلاقى در كودكان و نوجوانان، ترجمه فرناز فرود، تهران، انتشارات صابرين، چاپ سوم، ۱۳۹۴.
۱۳. تميمي آمدى، غررالحكم و دررالکلم، تصحيح سيد مهدى رجائى، قم، دارالكتاب الاسلامى، ۱۴۱۰ق.
۱۴. حر عاملى، محمد بن حسن، وسائل الشيعه، قم، موسسه آل البيت، ۱۴۰۹ق.
۱۵. دهخدا، على اكبر، لغتنامه، زير نظر محمد حسين معين و جعفر شهيدى، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۲.
۱۶. راغب اصفهانى، حسين بن محمد، المفردات فى غريب القرآن، تحقيق صفوان عدنان داوودى، دمشق، دارالعلم، ۱۴۱۲ق.
۱۷. رفيعى هنر، حميد، روان شناسى مهار خويشتن با نگرش اسلامى، قم، انتشارات موسسه آموزشى و پژوهشى امام خمينى، چاپ اول، ۱۳۹۵.
۱۸. شجاعى، محمدصادق، روان شناسى در قرآن و حديث، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.
۱۹. طباطبايى، محمد حسين، الميزان فى تفسير القرآن، ترجمه سيد محم باقر موسوى همدانى، قم، دفتر انتشارات اسلامى، چاپ پنجم، ۱۳۷۴.
۲۰. طبرسى، حسن بن فضل، مكارم الاخلاق، قم، الشريف الرضى، ۱۴۱۲ق.

۲۱. طوسی، محمد بن الحسن، الامالی (للطوسی)، تصحیح موسسه البعثه، قم، دارالثقافه، ۱۴۱۴ق.

۲۲. .... تهذيب الاحكام، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.

۲۳. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تصحیح سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، المطبعه العلمیه، ۱۳۸۰ق.

۲۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تهران، اسوه، ۱۳۸۴ش.

۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط — الاسلامیه)، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.

۲۶. لنیک، داگ و فرد کی یل، هوش اخلاقی، ترجمه علی محمدی گودرزی، تهران، رسا، چاپ اول، ۱۳۹۱.

۲۷. مفضل، ابن عمر، توحید مفضل، تصحیح کاظم مظفر، قم، داوری، بی تا.

۲۸. مفید، محمد بن محمد، الاختصاص، تصحیح علی اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، قم، المؤتمر لالفیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.

۲۹. الارشاد للمفید، ترجمه رسول محلاتی، تهران، اسلامیه، بی تا.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی